

Відгук
офіційного опонента на дисертацію
Коновалова Олександра Євгенійовича
«Артхаусний кінематограф як соціокультурний феномен», поданої на здобуття
наукового ступеня кандидата соціологічних наук
за спеціальністю 22.00.01 – теорія та історія соціології

Актуальність дисертаційної теми. Кандидатська дисертація О. Є. Коновалова є, на мій погляд, актуальним науковим дослідженням, яке присвячено нетривіальній на сьогодні проблематиці в царині соціології кіно. Йдеться насамперед про стан, функціонування і тренди розвитку сучасного кінематографа. В культурознавстві кіно традиційно позиціонується як вид мистецтва, який пояснюється здебільшого у мистецьких категоріях. При цьому нерідко ігнорується той факт, що кінематограф можна відносити не тільки до художніх, але й до соціальних феноменів. І дійсно сьогодні кінематограф реалізується в трьох практичних проявах – як вид візуального мистецтва, як засіб масової комунікації та як соціальний інститут. Кожний з цих кінематографічних модусів має свою специфіку, функції, спрямованість впливу на глядацьку аудиторію, які згодом можуть змінюватися.

Крім того, в науковому дискурсі прийнято поділяти кіно на два основні напрямки: *мейнстрімівський або масовий* (орієнтований на широку глядацьку аудиторію) і *артхаусний* (орієнтований на вузьку глядацьку аудиторію). Дисертант, згідно з назвою даної роботи, зосереджує свою увагу саме на артхаусному кінематографі, розглядає його як складний соціокультурний феномен, який може так чи інакше впливати на життя людей нашого часу. При цьому стверджується, що необхідність проведення комплексного дослідження артхаусного кінематографа обумовлено кризою в сучасній соціогуманітаристиці, де майже відсутні дослідження артхаусного кіно як соціокультурного феномена. Потрібна також експлікація низки понять, які можна віднести до предметного поля соціології артхаусного кінематографа. Водночас у вітчизняній соціологічній науці відсутні дослідження артхаусного кіно як чинника та інструмента відображення суспільних ціннісно-нормативних настанов, їх формування і трансмісії глядацьким аудиторіям. Емпіричних досліджень щодо виявлення ціннісно-нормативного змісту основного потоку артхаусних фільмів в українському кінопрокаті та характеристик глядацької аудиторії, яка є споживачем кінематографічного продукту, теж не вистачає.

Метою даного дисертаційного дослідження є концептуалізація артхаусного кінематографу як соціокультурного феномена. Реалізація зазначеної мети передбачає розв'язання низки дослідницьких завдань, серед яких виділяються: дослідити соціокультурні передумови появи та розвитку артхаусного кінематографа; розкрити роль інституціональних факторів емергенції артхаусного напрямку кінематографа; визначити основну тематику артхаусних фільмів, які вийшли в український кінопрокат протягом останніх 5-ти років; порівняти соціальні портрети аудиторії масового та артхаусного кінематографа.

Вважаю, що задум автора дисертації – здійснити концептуалізацію артхаусного кінематографа як складного соціокультурного феномена і за допомогою теоретичного аналізу та відповідних емпіричних досліджень розв'язати поставлені дослідницькі завдання – заслуговує цілковитої підтримки. Тим паче, що напрацювання і висновки дисертаційного дослідження розширюють наукові уявлення про функціонування артхаусного кінематографа і мають значний потенціал практичного застосування.

Ступінь обґрунтованості наукових положень і висновків дисертаційного дослідження. В цілому текст даної дисертаційної роботи свідчить про те, що автор добре розуміється на теорії, методології та методах вивчення наукової проблеми, яку досліджує. Наукові положення, що висунуті в дисертації, базуються на глибокому аналізі традиційних і новітніх наукових підходів до стану, характеристик і проблемних питань артхаусного кіно. Проведене комплексне дослідження артхаусного кінематографа є піонерською роботою у вітчизняній соціології. Завдяки використанню і критичного переосмислення широкого кола наукових джерел, аналізу даних емпіричних соціологічних досліджень О. Є. Коновалов отримав відносно нові науково обґрунтовані результати, які дійсно розширюють соціологічні уявлення про особливості функціонування артхаусного кінематографа в сучасних умовах.

Дисертаційне дослідження складається зі вступу, трьох розділів, загальних висновків, списку використаних джерел та трьох додатків. Текст оформлено відповідно до встановлених вимог, що дозволяє чітко фіксувати оригінальність підходу автора до соціологічного поля артхаусного кіно. Дисертація, на мій погляд, вдало структурно побудована, викладання змісту роботи здійснюється логічно, грамотно, професійно.

У першому розділі *«Теоретико-методологічні підходи до соціологічного дослідження артхаусного кінематографа»* розглянуто поняттєво-категоріальне поле і

методологічні засади дослідження артхаусного кінематографа. При цьому дисертант вважає, що в сучасному вітчизняному науковому дискурсі поки не існує систематизованого поняттєвого апарату, який би міг бути адекватним інструментарієм теоретичних досліджень артхаусного кінематографа як соціокультурного феномена та соціального інституту. Виокремлення двох концепцій – наративної та інституціональної – дало можливість автору дисертації запропонувати свою модель поняттєво-термінологічного впорядкування основного дослідницького поля поставленої наукової проблеми. Були, зокрема, окреслені семантичні межі таких понять, як «арт-сінема», «арт-хаус», «артхаусний кінематограф», «авторський інтелектуальний європейський кінематограф», «авторський кінематограф», «незалежний кінематограф», «мейнстрим», «комерційне», «популярне кіно».

Теоретико-методологічною основою дисертаційного дослідження обрано популярний нині соціокультурний підхід, який передбачає інтерпретацію суспільних феноменів в категоріях індивідуальної дії, соціальних структур та інститутів, культурних значень, цінностей і норм. Дисертант також активно використовує і структурно-функціональний підхід, який йому дозволяє коректно визначити спектр функцій, що виконує артхаусний кінематограф по відношенню до культурної системи та до суспільства в цілому. При викладенні змісту і функцій артхаусного кіно релевантно застосовується типологія кінематографічних напрямків, яка базується на дихотомічному принципі протиставлення масового та інтелектуального кінематографів (мейнстріму та артхаусу).

У другому розділі *«Артхаусний кінематограф: інституціональний та соціокультурний контексти»* проаналізовано особливості функціонування артхаусного кінематографа на підставі структурно-функціонального і соціокультурного підходів. У перспективі структурно-функціонального підходу сучасне кіно розглядається як поле взаємодії двох сфер: кіновиробничої та кіноспоживацької. Саме зміст і специфіка цих двох сфер визначає кінематографічний процес у цілому. Дисертант уточнює структуру даного процесу, пропонуючи досліджувати його як цикл, що складається з 5-ти етапів: 1) створення кіно продукту (об'єднує процеси пре-продакшн, продакшн і пост-продакшн); 2) кінодистрибуція; 3) кіноекспонування; 4) створення науково-критичного дискурсу; 5) кіноспоживання. На всіх зазначених етапах кінематографічного процесу виступають певні провідні суб'єкти: режисери, продюсери, сценаристи, оператори; дистриб'юторські компанії,

кінотеатральні мережі; кінокритика та кінознавство в своїх інституціональних проявах; глядацька аудиторія.

Інституціональні особливості функціонування сучасного кінематографа показуються на прикладі відмінностей між його мейнстрімівським і артхаусним напрямками. Ці відмінності проявляються в ієрархії соціальних ролей персоналу, в дистриб'ютерських моделях, наборі матеріальних атрибутів експонентних мереж, використанні можливостей кінодискурсу. Мейнстрім і артхаус розрізняються також за внутрішніми і зовнішніми функціями. Внутрішню соціальну функцію масового кінематографа названо розважальною, зовнішню – комерційною. Водночас внутрішню соціальну функцію артхаусу запропоновано іменувати пізнавально-евристичною, а зовнішню – художньо-естетичною. Крім того, дисертант виділяє ще й латентні функції зазначених кінематографів. На його думку, мейнстрім виконує приховану функцію омасовлення, а артхаус, відповідно, статусотворчу функцію. При цьому, підкреслюється, що основним результатом функціонування артхаусного кінематографа є створення та накопичення художніх цінностей, а мейнстрімівського – створення комерційного продукту.

У перспективі соціокультурного підходу артхаус розглянуто в категоріях індивідуальної дії, соціальних структур та інститутів, культурних значень, цінностей і норм. Результатом проведеного аналізу стало виявлення основних детермінант, які впливають на вибір індивідом певного типу кіно. Це дозволяє з'ясувати залежності між різними характеристиками суспільства та рівнем затребуваності в ньому артхаусного чи мейнстрімівського кіно. Для пояснення затребуваності різних видів кінематографу пропонується певна трьохфакторна схема. Остання передбачає, що запит на той чи інший кінематограф визначають індивідуальні (моделі споживання, персональна мотивація), інституціональні (виробництво, дистрибуція, експонування) та соціокультурні фактори (рівень освіти, рівень доходу на душу населення, частка зайнятих у сфері творчих професій). Запропонована теоретична схема може бути використана, на думку дисертанта, в майбутніх як теоретичних, так і емпіричних наукових дослідженнях кінематографа.

У третьому розділі *«Артхаусне кіно: емпіричний вимір соціологічного дослідження»* представлено результати авторських емпіричних соціологічних досліджень, які дають можливість виявити основну тематику артхаусних фільмів, що вийшли в український кінопрокат протягом останніх 5-ти років, а також з'ясувати і

порівняти соціальні портрети глядацької аудиторії артхаусу і мейнстріму. Статистичні дані свідчать, що останнім часом відбувається значне зростання кількості та частки артхаусних фільмів в українському кінопрокаті. Якщо в 2012 р. в прокат вийшло лише 25 артхаусних фільмів, то в 2016 р. цей показник зріс до 42. За цей період зростав також і обсяг касових зборів від перегляду артхаусних фільмів. Правда, кількість відповідних кіновідвідувань збільшилась незначним чином. Тим не менш, зростання глядацького запиту і представленості артхаусних фільмів у кімережах сучасної України є достатньо виразним трендом.

Експертне опитування фахівців кінематографічного процесу на тему можливостей впливу кінематографа на глядацьку аудиторію засвідчив три основні форми такого впливу: психоемоційної, соціальної та економічної. Важливим результатом даного експертного опитування стало виявлення основної тематики артхаусних фільмів, що вийшли на екран українських кінотеатрів за останні п'ять років. Як з'ясувалося, найчастіше артхаусні фільми піднімали проблеми душевно-психологічних розглядів особистості, ЛГБТ-спільнот, проституції, наркоманії, алкоголізму, злочинності та суїциду. Це дозволило концептуалізувати артхаусні фільми як художній продукт, який екранним чином відображає переважно приклади соціальної девіації.

Авторське опитування відвідувачів кінотеатру «8½» (м. Харків) дало можливість з'ясувати і порівняти соціальні портрети глядачів артхаусу і мейнстріму. Було встановлено, що глядачі артхаусного кіно володіють більш значним обсягом культурного капіталу, ніж глядачі масового, популярного кіна. Крім того, підтвердилось припущення щодо відмінностей між мотиваціями перегляду фільмів. Глядачі мейнстрімівської аудиторії дивляться фільми переважно заради розваги, з метою проведення вільного часу. Основною мотивацією артхаусної аудиторії є отримання духовного задоволення та емоційного заряду. Відмінності між глядацькими аудиторіями артхаусу і мейнстріму мають прояв майже по всім задіяним показникам. Так, за середнім віком артхаусна аудиторія є старшою за мейнстрімівську; за рівнем матеріального становища артхаусна аудиторія є матеріально забезпеченішою за мейнстрімівську; більшість артхаусної аудиторії в рамках культурного споживання надає перевагу платним ресурсам і усамітненому перегляду фільмів, більшість мейнстрімівської, навпаки – безкоштовним ресурсам і колективному кіноперегляду.

Кінематограф загалом і артхаусний його напрямок, зокрема, є складними соціокультурними феноменами, дослідження яких має носити систематичний і динамічний характер. Як підкреслюється в дисертації, у майбутніх дослідженнях ті проблемні питання, що розглянуті вище, можуть залишатися також актуальними. Але, безперечно, з'являться й нові питання, пов'язані, наприклад, із вивченням глядацької аудиторії, соціокультурної обумовленості її художніх смаків тощо. У цьому контексті результати, що отримані в даній дисертаційній роботі, можуть насправді слугувати теоретично-методологічним базисом для подальшого вивчення артхаусу та кінематографа в цілому як у галузі соціологічного знання, так і в міждисциплінарних дослідженнях.

Тема даного дисертаційного дослідження має зв'язок з науковими програмами. Тема дисертації пов'язана з базовим напрямом досліджень, що здійснювалися за участю автора кафедрою медіакомунікацій та Центром медіакомунікацій та візуальних досліджень Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна «Нові медіа та концептуальні стратегії інформаційного суспільства».

Практичне значення отриманих результатів дисертаційного дослідження. Практичне значення результатів дисертаційного дослідження полягає у розробці концептуальних засад соціологічної аналітики артхаусного кінематографа як соціокультурного феномена, що може бути використано для подальших наукових досліджень явищ культури, кіновиробництва і кіноспоживання, аудіовізуального дискурсу масової комунікації тощо. Напрацювання та висновки дисертаційного дослідження розширюють наукові уявлення про функціонування артхаусного кінематографа та його взаємозв'язок із ціннісно-нормативною системою суспільства та ціннісно-нормативними настановами глядацької аудиторії.

Результати проведених емпіричних досліджень можуть бути використанні в роботі кампаній у сферах кінодистрибуції, прокату, телевізійного продакшну, маркетингу, реклами, а також мережами кінотеатрів для планування своєї діяльності на перспективу. Результати дисертаційного дослідження можуть бути також впроваджені у курсах «Соціологія», «Соціологія культури», «Соціологія кіно» та «Вступ до соціокультурної антропології» для студентів соціологічних спеціальностей. Одержані автором результати сприяли вдосконаленню навчальних курсів «Кінодослідження», «Медіарт», «Методи дослідження медіа», які викладаються на 1-му курсі магістратури за спеціальністю «Журналістика», в рамках освітньо-

професійної програми «Медіакомунікації» на соціологічному факультеті Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

Повнота викладу результатів дисертаційного дослідження в опублікованих працях. Основні положення даного дисертаційного дослідження відображено в 13 наукових працях, з яких: 5 публікацій у фахових виданнях України, 1 публікація у зарубіжному спеціалізованому виданні, 7 публікацій апробаційного характеру (матеріали конференцій).

Отримані наукові результати повністю відповідають заявленій спеціальності – теорія та історія соціології. У тексті автореферату відображено основні положення, зміст, результати і висновки здійсненого дисертаційного дослідження. Дане дослідження має особливу цінність ще й тому, що теоретичні напрацювання автора, результати його емпіричних соціологічних досліджень пройшли належну апробацію у відповідних наукових публікаціях.

Разом з тим по дисертаційній роботі слід зробити деякі зауваження та вказати побажання щодо подальших наукових розвідок.

1. У тексті дисертації зустрічаються деякі редакційні та стилістичні огріхи (с. 20, 25, 15, 159). Окремі словосполучення, наприклад, «сутність поняття» (с. 27) або «концептуалізація поняття» (с. 100) дуже важко сприймаються за їх сенсом. На с. 136 і 140 спостерігається однакова назва («Тематика артхаусних фільмів в українському кінопрокаті») двох різних сюжетів у третьому розділі дисертації. На с. 39 стверджується, що відомі американські антропологи проаналізували (у своїй книзі 1952 р.) понад 500 визначень поняття «культура». Насправді, як відомо, вони знайшли в англomовній літературі й проаналізували лише 168 визначень культури, до яких вони, правда, додали ще й своє відповідне визначення.

2. Деякі тези дисертації мають, на мій погляд, дискусійний характер. Наприклад, на с. 175 стверджується, «що результати більшості досліджень в області соціогуманітарних наук вказують на вкрай високу художню цінність саме артхаусного кінематографу...». Цей пасаж дуже важко сприймається по відношенню до сучасного українського артхаусу, де тематика і жанровість фільмів концентруються навколо різних видів соціальної девіації.

3. На с. 177 ідеться про кіно «як одного з небагатьох видів мистецтв, здатних впливати на людину, використовуючи аудіовізуальні канали». На думку опитаних експертів, «такий вплив кінематографа на людину може проявлятися

в трансформації соціальної реальності”. Чи не видається дисертанту, що в даному випадку вплив кінематографа може проявлятися в трансформації образу соціальної реальності, а не її самої?

(4) Вже зараз, на мій погляд, наші емпіричні соціологічні дослідження повинні вивчати ціннісні стереотипи населення щодо сучасного українського фільму. Гадаю, що артхаусна глядацька аудиторія в цьому плані буде суттєво відрізнятися від мейнстримівської. Мабуть, ми отримаємо теж саме, якщо вивчатимемо поширення ціннісних уявлень глядацької аудиторії про хороше кіно. Якщо це так, то тоді ми маємо справу з проявами високої (елітарної) і масової культури. Сьогодні баланс між ними не на користь високої культури. Але чи свідчить сучасний стан артхаусного кіно, що престиж високої культури зростатиме? Які думки має дисертант по цьому питанню?

Перелічені зауваження, зрозуміло, не є принциповими й не можуть розглядатися як суттєві недоліки дисертаційного дослідження, яке в цілому відповідає сучасному рівню соціологічної науки, є завершеною науково-дослідницькою працею. В ній дійсно отримано достатньо вагомі наукові результати, що дає підставу для її високої оцінки.

Наукова обґрунтованість, теоретична і практична значущість отриманих результатів дозволяють зробити висновок, що дисертація “Артхаусний кінематограф як соціокультурний феномен” вирішує заявлені наукові завдання і суттєво розширює наукові уявлення про зазначений феномен, а також відповідає пп. 9, 11, 12, 13 “Порядку присудження наукових ступенів”, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 р. №567 (зі змінами). Це дає підстави для того, щоб рекомендувати присудження Коновалову Олександрові Євгенійовичу наукового ступеня кандидатів соціологічних наук за спеціальністю 22.00.01 – теорія та історія соціології.

Офіційний опонент,
головний науковий співробітник
Інституту соціології НАН України,
доктор філософських наук, професор

